

Paraules clau

curses ultrallargues, competició, esport, ritual, símbols

No hi ha límits! 101 km en 24 hores. Una interpretació antropològica

■ **ÁNGEL ACUÑA DELGADO**

Universitat de Granada

Abstract

101 kms. in 24 hours is a sporting test organised by the Legion, of the Spanish Army, since 1995 in Serranía de Ronda (Andalucía). It has been achieving an increasing expectation, until, in the 5th edition in May 1999, there were 2.694 participants including soldiers and civilians.

The raking of data, both quantitative and qualitative, in this edition, allows us to think about questions such as: is the search for extreme limits, generalised behaviour in the human being? and if so, do extreme sports contribute to satisfy these aspirations? Do the 101 kms. in 24 hours constitute a ritual of pass or of solidarity? Do the objectives of the organisers coincide with the motivation of the participants? To what point can we see society reflected in the structure and dynamics of this sporting test?

On all this questions we bring data and ideas, with the intention of increasing the understanding of a sporting event, already converted into a social phenomenon.

Key words

extralong races, competition, sport, ritual, symbols

Resum

101 km en 24 hores és una prova esportiva organitzada per la Legió, de l'Exèrcit de Terra espanyol, des del 1995 a la Serranía de Ronda (Andalusia). Aquesta prova ha anat acaparant una expectació creixent, fins arribar, en la V edició, realitzada el maig de 1999, a 2.694 participants, entre militars i civils.

La presa de dades quantitatives i qualitatives obtingudes en aquesta edició, ens permet de reflexionar sobre interrogants com ara aquests: és la recerca de límits una conducta generalitzada en l'ésser humà? Si és així, contribueix l'esport extrem a satisfer aquesta aspiració? Els 101 km en 24 h, constitueixen un ritual de pas, o de solidaritat? Coincideixen els objectius dels organitzadors amb les motivacions dels participants? Fins a quin punt es pot veure reflectida la societat en l'estructura i dinàmica d'aquesta prova esportiva? Sobre totes aquestes qüestions aportem dades i idees, amb el propòsit d'ampliar la comprensió d'un esdeveniment esportiu, esdevingut ja un fenomen social.

Introducció**Antecedents històrics**

Va ser el 1996, amb motiu del 75è aniversari de la fundació de la Legió, quan, per iniciativa del comandant Óscar Pajares, el 4t Terç, ubicat a Ronda, va decidir, amb l'autorització del Comandament Superior, organitzar una prova esportiva de gran duresa, vistosa i diferent, on participessin militars i civils, amb el propòsit, entre d'altres, de facilitar a la gent el coneixement de la Legió (o més aviat d'algunes de les seves facetes). Així, doncs, es va pensar a fer 101 km en 24 hores, i superar en 1 km la competició portada a terme per aquelles dates a Madrid.

De ser, en un principi, una prova amb participació majoritàriament militar, ha passat a ser massivament civil, amb un increment notable de participants. Fins a consolidar-se la forma que posseeix actualment, s'han desenvolupat diverses edicions que en marquen l'evolució. En la primera edició, cap al mes de desembre de 1995, es va cobrir l'emblemàtica distància amb sortida a Ronda i arribada a Marbella; en aquella ocasió, els aproxi-

madament 280 militars i 120 civils ho van fer exclusivament a peu (a ritme de marxa o corrents), tot travessant la serra de Màlaga sota la pluja i la neu.

Malgrat la dura experiència participativa i organitzativa d'aquell any, el maig de 1996 es va celebrar la segona edició de la prova, aquesta vegada amb sortida i arribada a Ronda, en no haver-se aconseguit l'any anterior els objectius esperats de promoció. En aquesta ocasió va augmentar el nombre de modalitats: marxa-cursa, bicicleta de muntanya, duatló (bicicleta i cursa a peu) i relleus; la participació va ser de prop de 490 persones.

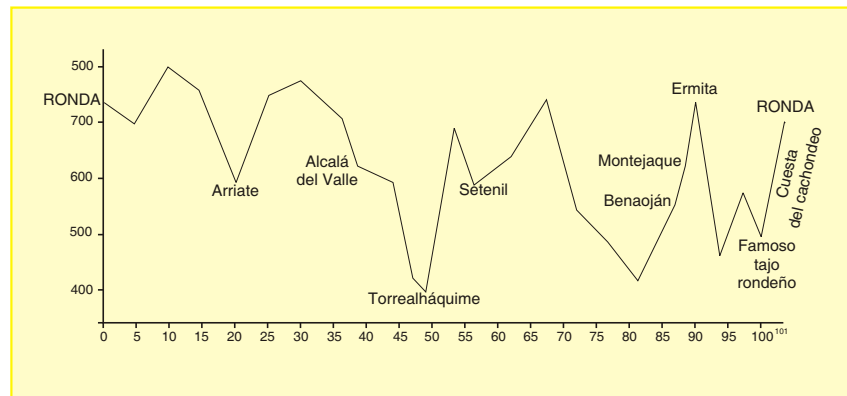
En la tercera edició, celebrada el maig¹ de 1997, per facilitar l'organització i la seguretat dels participants, es van reduir les modalitats a dos: marxa-cursa i bicicleta de muntanya (MTB); es va incrementar la participació a 1.121 esportistes.

La quarta edició, igual que la segona i la tercera, va passar per 7 pobles de la Serrania de Ronda: Ronda, Arriate, Alcalá del Valle, Torre-Alhaquime, Setenil, Montejaque i Benaoján, amb sortida i arribada al primer. El 1998, van arribar a participar 2.098 persones, xifra que augmentaria en la cinquena edició, de 1999, a 2.694 participants.

Com es pot apreciar per aquestes xifres, en 5 anys s'ha experimentat un gran increment de participació, tant que, amb l'objecte que la prova no es desbordi, en l'actualitat existeix un límit màxim d'inscripcions,² i no s'utilitzen gaires recursos en publicitat, atès que la més eficaç i menys costosa és la que s'aconsegueix amb el "boca a boca".

La base de marxadors-corredors ha passat de ser, en un principi, majoritàriament militar, a ser civil i militar en xifres semblants; d'altra banda, el percentatge de ciclistes de muntanya és, en la seva majoria civil. La bicicleta, com ens deia el principal responsable de l'organització de la prova, "es manté per elevar el nombre de

Figura 1.
Perfill de la cursa.

participants, però l'essència de la prova és la marxa", la qual és força més dura que aquella: dels marxadors-corredors n'arriben entre un 50% i un 60%, i els ciclistes ho fan entre un 80% i un 85%. Les dones, d'altra banda, constitueixen, de mitjana,³ al voltant del 5% dels participants, encara que sorprèn comprovar que s'inclouen més com a marxadores que com a ciclistes.⁴

A part de l'excessiva duresa de la prova, una raó que retreu la participació femenina (i també la masculina, encara que en menor grau) és la por a la nocturnitat en què cal fer bona part del recorregut. Fins i tot amb els controladors de l'organització situats a una separació màxima de 5 km entre ells, s'entén que és arriscat estar sola i cansada caminant de nit pels corriols.

A excepció de la primera edició, en les 4 següents el recorregut no ha canviat significativament, encara que sí que s'hi han efectuat algunes alteracions. En la quarta i la cinquena edició l'arribada es va realitzar a l'Alameda del Tajo (centre de Ronda) per donar-hi més relleu i vistositat (abans es realitzava a l'estadi de futbol, als afores del poble). També en la cinquena edició es va alterar un dels últims trams (la pujada a l'ermita, que es va fer

en sentit invers com a mesura que garanteix més seguretat per als ciclistes.

Amb 5 anys d'experiència acumulada, els 101 km en 24 h han acaparat una enorme expectació entre un públic variat, i s'han consolidat com una prova esportiva singular, amb una estructura i una dinàmica estable, encara que viva i susceptible, doncs, de variació segons les tendències que marqui el futur. (Figura 2)

Marc teòric per a la reflexió

En la societat de masses i de consum és freqüent que les persones expressin la seva individualitat en qüestions que tradicionalment han estat enteses com poc o gens transcendents i dins del temps d'oci, perquè aquest és un temps sentit com a lliure, on el protagonista pot fer i desfer sense estar subjecte a les innombrables regles i prescripcions que condicionen la seva vida quotidiana. L'esport, en general, dins del "procés de la civilització" (N. Elias, 1987, 1992) juga un paper important per fer possible la realització de l'obra personal, aconseguida a través del component més íntim de l'ésser humà: el seu propi cos.

Tot i amb això, l'esport en general constitueix una manifestació social i cultural

¹ La raó de triar el mes de maig per a la celebració d'aquesta cursa és deguda al fet que aquest és per a la Legió un mes amb menys maniobres militars que d'altres, i això allibera els seus organitzadors de l'exercici d'altres tasques professionals.

² En la cinquena edició el límit màxim es va situar en 3.000 inscripcions, i en van quedar 200 en llista d'espera, encara que després va baixar el nombre a l'hora de prendre la sortida. En la sisena edició es pensa pujar a 4.000 inscripcions.

³ En la primera edició les dones participants van ser unes 20 (5%), a la segona edició unes 40 (8%), a la quarta edició 116 (5,5%), i a la cinquena edició es va mantenir també 116 (4,5%).

⁴ En la quarta edició 35 dones van ser ciclistes (de les quals en van arribar 29) i 81 marxadores (en van arribar 30).

complexa, la naturalesa de la qual s'ha dibuixat, canviant i evolutiva, al llarg dels temps. Com a construcció cultural, ja sigui entès com a sistema tancat marcat per la competició, o com a sistema obert en la seva dimensió lúdico-recreativa (N. Puig, i K. Heinemann, 1991), l'esport ha esdevingut en el temps, paradoxalment, un clar exponent de la dinàmica globalitzadora de la societat, així com un mitjà d'individualització personal. En l'esport es retraten els valors, les creences, els desigs i les expectatives de la societat, però també s'utilitza per satisfer-les i generar-ne, alhora, unes altres de noves.

El canvi social, de la mateixa manera que el canvi en l'esport, és universal i permanent. El valor agonista de l'esport modern de competició, basat en el rendiment físic a termini mitjà o llarg, mitjançant l'entrenament intens i sistemàtic, que predominava en els seus inicis, es complementa avui en dia amb altres sentits, cada vegada més estesos, que busquen el divertiment i el gaudi en el present, així com la salut o la bona aparença.

D'altra banda, amb el suport de la racionalitat científica i el desenvolupament tecnològic, la societat (denominada "occidental") més avançada en aquesta línia, ha anat ampliant els seus límits, mesurant el seu grau de "progrés" o "desenvolupament" en termes de "creixement". Amb la mirada posada en el món exterior, i reconeixent que no és assenyat sobrepassar els límits ecològics i demogràfics del planeta, resulten esperançadores les expectatives que s'obren amb la investigació espacial, món en el qual aparentment no existeixen límits abastables. No obstant això, si girem la mirada cap al món interior, cal preguntar-se on són els límits de la naturalesa humana. Quantes llengües pot dominar una persona? A quants anys de vida es pot arribar? Quanta informació es pot emmagatzemar a la memòria? Fins on es pot rebaijar el temps a la cursa de 100 m llisos? Aquests són interrogants que sovint s'acostumen a fer quan apareix un cas extraordinari que supera algun màxim establert.

El desig o l'afany per superar algun "límit" és normal en l'espècie humana. És com-

preensible voler destacar en alguna cosa per damunt dels congèneres per tal d'aconseguir de transcendir en el temps, de ser recordat per alguna cosa singular de la qual un se senti orgullós davant la societat. El *Llibre Guinness dels Rècords Mundials*, així com el lliurament de guardons i premis reconeixent l'excel·lència personal en algun terreny, compleixen aquesta funció. Tanmateix, entrar en la història dels rècords o ser un personatge amb reconeixement públic resulta cada vegada més difícil per a la majoria de les persones, i és per això que el desafiament consisteix, per a molts, en l'autosuperació personal en diverses facetes de la vida. Buscar els límits d'un mateix esdevé una interessant tasca per conèixer-se millor, així com un estímul per aconseguir una existència més satisfactòria.

101 km en 24 h és sens dubte un repte per als seus participants, bé sigui per guanyar, per arribar, o per fer-ho en el menor temps possible, d'acord amb la particular capacitat física i mental de cadascú. Aquests objectius ens assenyalen una primera línia de reflexió que s'adreça vers la recerca de límits mitjançant l'esport, vers el repte que suposa provar-se un mateix i superar, o si s'escau, guanyar, una cursa ultrallarga, en el sentit o els sentits de la competició amb altri, o amb un mateix, portada a extrems on entra en joc el concepte d'"intel·ligència emocional" encunyat per D. Goleman (1996).

D'altra banda, és ben conegut el desig, o fins i tot la necessitat, que té la societat moderna avançada de crear vincles d'identitat, espais d'interacció que compensin la falta de compartició, de trobament i de comunicació social existent en la vida diària, marcada per les presses, els compromisos laborals, i el bombardeig televisiu o informàtic (M. Maffesoli, 1990). En aquesta línia i lligat a l'afirmació anterior, participar en els 101 km en 24 h i acabar-los, sobretot a peu, pot ser utilitzat per no poques persones com una manera inconscient d'adscriure's a un grup d'iguals que comparteixen la sensació d'haver-ho aconseguit, d'haver demostrat autenticitat mitjançant el sacrifici corporal. La comprensió d'aquesta prova espor-

tiva com un procés ritual a través del qual s'aconsegueix una peculiar senya d'identitat, seria així un altre motiu de reflexió. Malgrat tot, analitzar els 101 km en 24 h com una manifestació ritual suposa no centrar-se només en un sentit, per important que sigui. Per això, a més a més del sentit d'identitat que se'n pugui desprendre, una anàlisi a fons de la prova exigeix introduir-se en l'estructura participativa dels assistents, esbrinar quins són els motius que atreuen tants marxadors-corredors i ciclistes. El ventall de possibilitats se suposa ampli i cal estar obert per copsar i interpretar tota mena de raons. Encara que pel que fa al grau, hi hagi uns motius més importants que d'altres, pel fet de ser compartits majoritàriament, en essència tots són vàlids, ja que cadascú en té un de propi i és per aquest que aquesta activitat pren valor. En aquesta línia es fa obligat pensar en la diversitat de sentits que es poden trobar en una prova així; de quina manera, realitzant tots la mateixa distància i utilitzant el mateix recorregut, es construeixen sentits diferents en l'imaginari de cada persona; de quina manera la realitat dels 101 km en 24 h es troba en cada un dels participants, els quals, sent els protagonistes de l'acció, són els que li donen a aquesta valor simbòlic.

En aquesta línia d'anàlisi es poden contrastar els objectius plantejats pels organitzadors i les motivacions que arrosseguen als participants, o les motivacions existents entre marxadors-corredors i ciclistes de muntanya, o les existents en cada sector separatament, o les que apareixen quant a gènere, o edat. Tot plegat ens ajudaria a entendre la dimensió oculta dels 101 km en 24 h, la que es tanca en la ment i el sentiment dels seus participants.

Finalment, caldria estar atent als valors que, es desprenen del model de societat moderna avançada en la que estem immersos, i que es veuen reflectits en aquesta pràctica esportiva, tot esbrinant de quina manera s'insereix la cosa global en la particular i viceversa, ja que la pràctica esmentada també pot ser concebuda com un mecanisme que facilita la capacitat d'ajustament social entre les

persones, així com un instrument per millorar l'estructura adaptativa de les persones mencionades en l'entorn on habiten. En aquesta línia discursiva, cal tenir molt en compte l'escenari natural on es desenvolupa la prova com a part del context capaç d'activar algunes emocions i crear significats.

Pràctica metodològica

Les dades que serviran de base per reflexionar en les línies esmentades abans (sobre els 101 km en 24 h) són tant quantitatives com qualitatives. Pel que fa a les primeres cal destacar les obtingudes mitjançant l'aplicació d'enquestes als marxadors-corredors i als ciclistes en general abans i després de la prova⁵, així com als guanyadors d'algunes de les categories existents. En resum, van ser 84 els sotmesos a enquesta, 46 d'ells marxadors-corredors i 38 ciclistes de muntanya.

L'altra font de dades quantitatives ens la va proporcionar la pròpia organització, tot facilitant-nos, per via informàtica, una vegada acabat l'esdeveniment, la relació de tots els participants (militars i civils), així com diverses classificacions (general per modalitats i parcials d'acord amb diferents criteris) que van ser de gran ajut per obtenir una visió de conjunt sobre el perfil dels participants pel que fa a edat, sexe, procedència, militar o civil, i nivell de competició.

Pel que fa a les dades qualitatives, aquestes es van obtenir per una doble via: l'entrevista intensiva va ser una d'elles; es va aplicar al fundador i organitzador dels 101 km en 24 h (comandant Óscar Pajares), utilitzant un protocol obert de preguntes que va servir de guia en l'inter-

rogatori.⁶ A més a més, les converses informals (entrevistes extensives) amb participants i organitzadors van servir també com a font de dades.

L'altra tècnica emprada va ser l'observació sistemàtica, participant i no participant, segons la circumstància. Es va procurar de viure molt de prop el context immediat que embolcallava la cursa; per fer-ho, es va arribar el dia abans a la tarda al lloc de trobada per tal de percebre l'ambient existent durant l'acreditació i el lliurament de dorsals, així com a l'anomenada "Festa de la Pasta", sopar col·lectiu a base d'espaguetis que l'organització ofereix, a tots els participants, en un envelopat. Ja entrada la nit ens vam adreçar amb una bona part dels participants (civils) al Pavelló Poliesportiu Municipal, lloc reservat per l'organització per dormir als qui ho sol·licitessin. Vam compartir aquest espai de descans i interacció on no tot va ser dormir: el passeig, la lectura, o la revisió de les bicicletes ocupava el temps d'alguns mentre la majoria dormia.

Per tal d'obtenir una visió pròxima als participants, i alhora per tenir una vivència de les emocions i sensacions que es desprenen de la prova, ens hi vam incloure com un participant més en la modalitat de bicicleta de muntanya. Aquesta decisió ens va permetre de veure els 101 km per dins i des de dins; les expressions i la conducta dels corredors, els comentaris, les converses, les actituds dels controladors i responsables dels avituallaments, i en definitiva, la intensitat interactiva de tot el seu desenvolupament, va ser revelador per fer-nos una idea sobre els participants i sobre l'organització.⁷

Com a tècnica complementària d'obtenció de dades qualitatives i quantitatives po-

dem incloure també l'anàlisi realitzada del contingut de la "Memòria elaborada sobre la quarta edició de 101 km en 24 h", on s'inclouen xifres de participació, resultats, i alguns articles d'opinió sobre el desenvolupament de la cursa; i també la revista "La Legión", per ser en aquesta institució on s'ha gestat la idea.⁸

Per què 101 km en 24 h? Sobre la diversitat del sentit

Ara com ara, participar en competicions esportives no té sentit només per als professionals, o per als qui, sense ser-ho, entrenen conscienciosament amb el propòsit de millorar. La popularització de determinades proves atlètiques que entren dins la categoria d'"Esport per a Tothom", fa veure l'enorme seguiment i acceptació de què gaudeixen en el nostre entorn social, i no precisament perquè les proves es facin assequibles a tot el públic, ni perquè es cobreixin distàncies a l'abast de la majoria, sinó, precisament, perquè arriben a extrems que exigeixen una enorme inversió d'esforç. Les mitges maratons, les maratons rurals i urbanes, els triatlons de més o menys recorregut, les curses ultrallargues de més de 50 km, els recorreguts d'aventura en la natura, etc., són exemples de proves esportives que apleguen cada vegada més clientele populars,

⁵ En el lloc destinat a la recollida de dorsals es va deixar un bon nombre de qüestionaris dividits per categories i sexe, que els participants podien recollir prèvia informació del personal de l'organització. L'enquesta constava de dues parts, una per omplir-la i lliurar-la abans d'iniciar la prova, i una altra que s'havia d'omplir i lliurar una vegada acabada aquella.

⁶ L'entrevista va ser enregistrada en cinta magnetofònica i transcrita posteriorment per tal d'analitzar-la.

⁷ Participar de manera activa en l'objecte de l'estudi, en aquest cas la cursa de 101 km en 24 h, té de positiu la proximitat amb què es pot observar tot el que s'esdevé al seu voltant des de dins, la percepció del detall, i, naturalment, les sensacions i emocions que surten de l'interior i ens converteixen així en subjectes del mateix estudi. Tanmateix, cal no oblidar les seves limitacions, i en aquest sentit cal ser conscient que, des de dins, no es veu la totalitat de la prova, sinó una petita part, la que es pot presenciar; i d'una altra banda, cal no perdre de vista que el desgast físic que en aquest cas suposa una participació activa, pot mitigar la capacitat d'observació a causa del cansament acumulat. Per tot plegat, a fi d'obtenir també una visió panoràmica complementària i ampliar la perspectiva, seria útil participar en una altra edició d'aquesta prova com a observador, instal·lat als punts que té assignats l'organització, i aprofitar la mobilitat que es pot aconseguir amb els vehicles tot terreny.

⁸ Per tal de no allargar excessivament el text, s'omet la presentació dels resultats estadístics sobre les dades de participació i d'enquesta, així com les seves respectives anàlisis, i passem directament a la interpretació d'alguns aspectes de l'esdeveniment.

atretes per la barreja de gaudi i sofriment corporal que impliquen aquestes esforçades manifestacions de duresa i resistència física.

Els 101 km en 24 h que estem analitzant són també exemple d'això, i, encara que tinguin característiques molt singulars que li donen un sentit peculiar, bona part de les reflexions que s'expressin aquí podrien ser extrapolades a altres esdeveniments similars.

Córrer o anar a peu i fins i tot amb bicicleta de muntanya, durant 101 km de manera ininterrompuda, per un relleu abrupte, resulta impensable per a moltes persones no acostumades a l'exercici físic d'intensitat, "cal estar boig", dirien alguns, per fer una cosa així. Tampoc no ho veuria de bon ull un ampli sector de professionals de la sanitat, així com de l'educació física, que pensin que aquests excessos no són precisament una mostra d'"esport salut". Tanmateix, no són pocs els que entenen que una prova així és factible i no ha de comportar problemes físics si hom hi aplica la preparació escaient, fins i tot hi ha alguns que es dediquen semiprofessionalment o per afició a córrer de manera regular en curses de resistència extrema. Salvant les distàncies, resultaria també comprensible o si més no assequible per a altres pobles, com els tarahumara (terme que significa "corredor a peu") de l'estat de Chihuahua (Mèxic), acostumats a cobrir distàncies molt més grans i amb més dificultats: terrenys abruptes en altiplans elevats per on corren descalços o amb unes sandàlies lleugeres, copejant una pilota de cautxú amb els peus per motius rituals. La comprensió dels 101 km en 24 h de

Ronda pot adoptar diferents punts de vista, és una qüestió de perspectiva.

Sense necessitat d'establir comparacions o correlacions entre la prova de Ronda i la d'altres pobles, com els citats amerindis, que desenfocarien molt probablement els significats d'aquestes manifestacions, tractarem de desvetllar, en primer lloc, les claus per les quals els 101 km en 24 h, a més a més d'una competició esportiva, es poden considerar com un procés ritual (amb forma i fons) en què s'articulen diversos sentits.

Les actituds i conductes dels participants en aquesta prova⁹ apunten vers dues direccions bàsiques: d'una banda, cap al desig de superar la distància assenyalada en el temps previst, o si més no, permès; i d'una altra, vers la satisfacció de trobar-se amb amics i fer junts el recorregut amb ànim festiu i distès. En aquesta doble línia, caldria considerar els 101 km en 24 h com un "ritu de pas" i "de solidaritat" alhora, (utilitzant les categories de M. Harris, 1984: 423), atès que, d'un costat s'adquireix simbòlicament un nou estatus o etiqueta, reconeguda socialment després de superar la distància dintre dels temps establerts; i, al mateix temps, s'aconsegueix un acte de cooperació col·lectiva i de suport mutu. D'acord amb la primera categoria, el canvi d'estatus cal entendre'l a diferents nivells. Els que per primera vegada participen i superen la prova completa s'ajustarien de manera més clara en aquest concepte, tot experimentant una "transformació" (amb paraules de V. Turner, 1988), en passar a formar part dels qui "l'han superada" en l'intent, tot demostrant la vàlua personal en vèncer la fatiga i el sofriment a base de voluntat i resistència física. Tanmateix, també es poden incloure en aquesta categoria ritual les conductes d'aquells que, encara que hagin participat en edicions anteriors, repeteixen amb l'aspiració de superar la marca d'anys passats; rebaixar uns minuts i fins i tot hores els registres anteriors fa que els seus protagonistes experimentin el plaer de l'"autosuperació", d'avançar en el desenvolupament perso-

nal, de millorar-se ells mateixos a base de tenacitat i entrenament. Dintre d'aquest grup el guanyador absolut, els guanyadors per categories i els primers classificats ocuparien el màxim exponent, en demostrar no només superar-se ells mateixos sinó també els altres.

A més a més d'això, entre els participants que no arriben al final per accident, avaria, o per no estar prou preparats –molts dels quals esperen de repetir l'intent l'any següent– es troben alguns que ajusten la prova a les seves capacitats reals i, premeditadament, tenen com a fita cobrir una certa distància a peu (25, 50, 75 km) i no el total de km... Per a aquests, el fet d'aconseguir-ho suposa un "èxit personal", i encara que no hagin cobert tot l'itinerari oficial, la satisfacció és gran per haver arribat al límit establert per ells mateixos.

Com es pot observar, l'aspiració o el repte dels participants és divers, tanmateix, coincideix en tots ells que l'èxit obtingut en cada cas els investeix d'un cert orgull, per haver fet personalment quelcom que exigeix una bona dosi d'esforç físic i de sacrifici, cosa a què no totes les persones es troben disposades.

El diploma lliurat als qui arriben dins del temps límit o el trofeu i el premi lliurat als guanyadors per categories, substantiven el valor del sacrifici i de l'excel·lència en la cursa, és el reconeixement oficial per haver demostrat tenir prou força de voluntat i preparació per superar una prova, uns límits en l'espai i en el temps, que l'ésser humà s'imposa a ell mateix per tal de provar la seva vàlua. L'esforç màxim exigít per als 101 km en 24 h (sobretot en la modalitat pedestre) recrea la idea o el mite del "superhome", de l'heroi que ultrapassa tots els obstacles i no té límits. En aquest sentit, es fa vàlid el plantejament d'A. Hocart (1985 pàg. 31) en afirmar que "el mite descriu el ritual", dient com ha de ser realitzat, mentre que "el ritual actualitza el mite", donant-li vigència. De diverses formes, conscientment o inconscientment, en essència, la idea del superhome es troba present en

⁹ Encara que la prova sigui única, havent-se de cobrir 101 km en menys de 24 h, és obvi que la modalitat pedestre exigeix una inversió d'esforç molt més gran que no pas la ciclística; la primera és, doncs, un repte més interessant i difícil de superar.

els participants d'aquesta prova, encara que els nivells d'exigència personal varien dels uns als altres: uns poden sentir la seva proesa arribant amb prou feines, molt justos de força, i d'altres realitzant una gran marca. D'una altra manera, vist des de fora, uns ho entenen com una gesta heroica, i d'altres com una aberració o un excés. Comptat i debatut, i aplicant el principi de Thomas: "si una situació es viu com a real, és real en les seves conseqüències", d'això es deriva que la idea d'haver superat una prova difícil o haver fet un registre curt, no a l'abast de tot-hom, és un fet generalitzat que fa sentir als participants haver passat simbòlicament a la categoria de persones que són "capaces" de suportar un elevat sacrifici i demostren tenir una gran voluntat, i això s'entén que és extrapolable a altres ordres de la vida quotidiana (no esportiva), i així n'incrementa el valor. Atès que la victòria no és només guanyar, sinó també millorar o arribar, la prova permet l'heroicitat col·lectiva, permet de sentir-se, imaginar-se o mostrar-se superhome o superdona a gran quantitat de persones que no formen part, necessàriament, de l'elit. Es popularitza, doncs, l'heroicitat.

Com és normal en tot ritu de pas, i en correspondència amb Van Gennep (citat per V. Turner, 1988), el procés travessa tres fases: la fase preparatòria (reparació) o subliminal està composta per tot el que suposa l'entrenament físic i la mentalització dels participants cap a la prova; la fase central (intermèdia) o liminar, la forma el desenvolupament de la prova en ella mateixa des de la sortida fins a l'arribada; i finalment, la fase terminal (agregació) o postliminal, la constitueix el lliurament de premis i diplomes de reconeixement, unida als moments de conversa i reflexió personal sobre el recorregut i l'esforç realitzat.

D'altra banda, els 101 km en 24 h es pot considerar també com a ritu de solidaritat o confraternització en establir-se una vinculació profunda entre bona part dels participants, que, com ells mateixos diuen, van a la cursa per "fer amics", o "trobar-se amb amics". Si prestem atenció al gruix de corredors i ciclistes, és a dir, no als qui

competeixen per guanyar o arribar dels primers, sinó als qui pretenen d'arribar, i si poden, rebaixar un xic la seva marca personal, aquests mostren en general una aptitud de companyonia permanent durant tota la prova; això es veu més en els qui van en grups reduïts i es comprometen a acabar-la tots o cap.

Malgrat tot, no ha de passar desapercebut el canvi d'actitud significatiu mostrat per un gran nombre de participants durant el recorregut, canvi que es reflectia als punts d'avituallament. Segons vam poder observar, el caràcter competitiu de la prova va fer, en la immensa majoria de participants, que en els primers quilòmetres les parades per refrescar-se i prendre energia es realitzessin en un temps mínim; els més competidors contagiaven aquesta actitud a la resta i ningú o molt pocs no es deturaven més del que calia; tanmateix, a mesura que la cursa va anar avançant i les forces van anar minvant, cadascú va prendre consciència del seu paper i de la seva capacitat física, per reajustar el ritme a les seves possibilitats i expectatives. Des d'aleshores, els ritmes van baixar i les aturades als avituallaments es feien amb més assossec, sense presses, amb més conversa, sense deixar-se arrossegar pels qui tenien com a motivació principal la competició.

De vegades, a la part del darrere de la cursa, les circumstàncies del terreny (passos estrets) exigien aturar-se i esperar, perquè s'havia de passar d'un en un, aleshores es formaven llargues cues on, per regla general, es respectava el torn de pas sense excessiu nerviosisme pel retard; a la part davantera de la cursa, pels comentaris escoltats, sospitem que els més ràpids mostraven més ànsia per passar, com és lògic. De tota manera, per les converses mantingudes i l'observació realitzada, l'actitud de respecte i ajuda vers els altres era la pauta normal.

La confraternització es feia notar en els preàmbuls de la prova, en la recollida de dorsals, en la "festa de la pasta", als llocs d'estada i de descans, i també en acabar la cursa; les abraçades i felicitacions als que anaven arribant, així com les lamentacions o els ànims donats als companys lesionats que coixejaven, eren escenes que es veien per tot arreu. L'ambient fes-

tiu i distès va estar sempre present, no solament per l'actitud espontània dels participants, sinó també perquè els organitzadors van posar cura a fer que la competició esportiva tingués sempre una connotació festiva, per tal que es percebés l'esdeveniment com un moment de trobada entre civils i militars vinculats per l'esport (en aquest cas, extrem).

La senya d'identitat aconseguida després de la participació a la prova de 101 km en 24 h és el seu tret distintiu, així com el fet de comportar una nova forma de marcar el temps. De la mateixa manera que les festes populars (Nadal, Setmana Santa, Creus de Maig, Corpus, Fira del poble o ciutat) són maneres de percebre el pas del temps, el transcurs del cicle anual, els 101 km en 24 h, per als seus adeptes, suposa simbòlicament també una forma més de mesurar-lo, de sentir, mitjançant la vivència d'un esdeveniment extraordinari, fora del que és quotidià, que un nou any ha passat, i, a més a més, junt amb aquesta idea, serveix per provar o provar-se un mateix que, malgrat el pas del temps, es manté la capacitat física, i que fins i tot es pot millorar (posant-hi els mitjans adequats, és clar).

L'estructura de motivacions dels participants en els 101 km en 24 h, tal com es desprèn de l'enquesta aplicada, s'ajusta a les dues dimensions rituals ja assenyalades, el "repte personal, provar la resistència, l'autosuperació, provar el límit, mesurar-se, la capacitat de sacrifici, l'orgull, el fet d'arribar, disminuir la marca personal" constitueixen una mateixa categoria de resposta, oferta en primer lloc tant per marxadors-corredors com per ciclistes de muntanya, que, junt amb la resposta "trobar noves i fortes experiències", accentua la idea de traspàs, a través del ritual; i, encara que menys designada, també "l'amistat, acompanyar amics, conèixer gent i estar en un ambient de companyonia", comprèn una categoria que fa palesa la confraternització o solidaritat pretesa i aconseguida mitjançant el mateix ritual. No obstant això, no totes les motivacions es poden encasellar en aquests dos sentits rituals. La "diversió", la "competició", l'"amor a la natura", contribuir a "fer tradicional la cursa", o la "cu-

riositat”, són, entre d’altres, motius de participació que ens fan comprendre de quina manera una manifestació esportiva i feta ritual d’aquestes característiques constitueix un esdeveniment on es construeixen sentits diversos, en correspondència amb la diversitat de recerca dels participants. Per damunt de les intencions preteses oficialment o institucionalment, i de les declaracions de principis sorgides des de l’organització, són els participants, els principals protagonistes de l’acció, els qui, en darrer terme, impregnen de valors la prova i, des de la diversitat, com succeeix en aquest cas, fan que prengui sentit polisèmic.

Pel que fa a l’organització, cal no perdre de vista que tot parteix de la Legió, la iniciativa corre a càrrec d’una institució militar, caracteritzada, a més a més, pel rigor i l’ortodòxia amb què apliquen dos dels atributs essencials de l’esperit castrense: disciplina i sacrifici.

A la vista de les dades de participació, cal pensar que l’èxit de l’organització és ben palès: a la segona edició es va incrementar un 225% el nombre de participants sobre la primera; a la tercera, un 128,7% sobre la segona; a la quarta un 87,1% sobre la tercera; i a la cinquena un 28,5% sobre la quarta. En 5 edicions s’ha passat de 400 participants (el 1995) a 2.697 (el 1999). En termes absoluts, en l’última edició de 2.697 participants, els civils van sumar 1.871 (el 69,4%). Aquest èxit participatiu, és degut al fet d’haver sintonitzat els objectius dels organitzadors amb les expectatives dels participants, o hi ha quelcom més que coincidència?

Segons el màxim responsable dels 101 km en 24 h, l’objectiu principal (encara que no únic) de l’organització és el de “facilitar a la gent el coneixement de la Legió”, per la qual cosa s’utilitza una prova esportiva d’enorme duresa que exigeix una gran capacitat de sacrifici. Els legionaris, tradicionalment, s’han destacat com a ràpids i resistents marxadors en el seu exercici professional, caminar o córrer durant 101 km en menys de 24 h té connotacions simbòliques amb aquest cos militar, que exhibeix una gran duresa i capacitat de sofriment en les seves manio-

bres ordinàries. A la bicicleta de muntanya, tan estesa en l’actualitat, se li fa lloc a la prova per tal de donar cabuda a un ampli sector de persones interessades, i per fer-la assequible a més gent. Per les xifres obtingudes a l’arribada a meta de la cinquena edició, es pot observar que la participació militar es decanta del costat de la marxa- cursa, amb un 69,2% del total de militars que hi van intervenir; i la participació civil s’inscriu bàsicament en la MTB amb un 79,2% del total de civils. Les tendències de militars i civils es troben clarament decantades entre les dues modalitats, tanmateix s’observa un notable increment dels marxadors-corredors civils, que el 1999 van sumar el 46,9% del total de participants d’aquesta modalitat. El fet d’augmentar d’any en any el nombre de civils que realitzen el recorregut caminant o corrent, fins aconseguir arribar a unes xifres que s’acosten a la dels militars, ens indica que el desafiament de superar una prova de gran duresa i resistència resulta cada vegada més atractiu per a la població en general; és precisament la dificultat que comporta, el tret més persuasiu que indueix a participar-hi.

101 km en 24 h, malgrat la seva dificultat és, doncs una prova esportiva capaç de captar clienteles de procedència diversa; però, aconseguir la Legió el seu propòsit de fer-se conèixer a través d’aquesta? És obvi que la Legió apareix com a organitzadora en exclusiva, el seu personal uniformat es troba a tot arreu: en el lliurament de dorsals i documentació, servint pasta, allotjant al poliesportiu, ordenant els participants, controlant la cursa, als avituallaments, registrant les arribades, elaborant les classificacions, donant premis; i segons el parer de la immensa majoria ho fan molt bé. A excepció d’alguns errors logístics, l’actitud de lliurament i l’eficàcia de tot l’operatiu d’organització (481 persones el 1999) va ser un fet destacat i molt comentat. Aquesta circumstància posa de relleu el reconeixement de l’eficàcia organitzativa dels legionaris basada en la disciplina i el sacrifici. La marxa o cursa a peu dels 101 km en 24 h posa a prova, des d’un altre angle, aquests mateixos valors.

D’altra banda, i afegit a la cursa, figura un lema que l’organització va utilitzar amb el propòsit de fer-se conèixer: “La Legió contra la droga”. Aquesta frase tracta de trencar amb un vell tòpic de l’època sahariana en la qual el legionari apareixia lligat al consum de drogues i a la vida disbauxada. La condemna explícita d’aquesta xacra social i la conducta amable de la plantilla organitzadora ajuden a canviar l’antiga idea construïda sobre ells, i no hi ha dubte que s’aconsegueix.

Tanmateix, més enllà de les formes de conducta i dels discursos, fins a quin punt els 101 km en 24 h es troben penetrats per l’esperit o *credo* legionari? Com deia el comandant Pajares “la cosa important és que la gent s’impregni dels nostres valors: corrent, caminant, en l’organització... Transmetre l'ànima de la Legió”. Els anomenats valors o esperits del *credo* legionari són 12, i des de l’organització es tracta de trobar-hi a cadascun una connexió amb la prova: el de companyonia, el d’amistat, el d’unió i socors, el de marxa, el de sofriment i duresa, el de disciplina, el de legionari únic, el de la bandera... En tots ells existeix un missatge susceptible d’ésser transferit a la cursa, com es desprèn de la conversa amb el comandant Pajares, i tal com ell mateix manifestava, “per copsar aquests valors cal realitzar esforços màxims”, perquè, si no, es dissiparien; fer 101 km en 24 h és molt, però és superable, i per això resulta adequat per aconseguir aquest propòsit. “No és només una prova física, té quelcom de moral, quelcom que no es pot tocar, alguna cosa intangible”.

Els esperits legionaris que s’esmenten estan carregats de valors com ara: abnegació, lliurament desinteressat, ajuda al company, defensa del que és nostre, identitat grupal, obediència absoluta, compartició de dificultats, indolència, etc., portats a extrems màxims, com ho és donar la vida per ells. Valors tots comprensibles des d’una perspectiva militar, la lògica de la qual és la defensa de la Pàtria. Amb la “Pàtria” fora de perill, els esperits esmentats (presents entre els legionaris), que es poden concebre com a ideacions de la realitat, s’apliquen en la mesura que sigui possible en la vida quotidiana, però pre-

nen un significat especial quan es passen situacions delicades, moments d'escassetat, d'incomoditat, de perill, etc. (per això es fan algunes de les clàssiques "maniobres"). L'esforç màxim realitzat en 101 km en 24 h es presenta com una ocasió per fer visibles aquests valors, donar-los vigència a través d'una prova esportiva que adquireix el rang de ritual pels seus significats simbòlics, ocasió per mostrar el coratge en la competició (per manca de combat violent), per enfrontar-se a un mateix, per posar a prova la voluntat, la capacitat de sofriment. Així, els organitzadors construeixen un sentit propi, compartit ben segur, per un bon nombre de participant, tant militars com civils, amb la diferència d'haver recorregut els uns per diferents lògiques de pensament que els altres, per arribar a un resultat semblant.¹⁰

De tota manera, la Legió descobreix als 101 km en 24 h la seva cara amable com a cos militar, el seu paper al servei dels espanyols, en aquest cas, no en la seva defensa, sinó a través de l'esport. L'actitud de servei resta patent i propicia comentaris entre la gent com ara "jo creia que la Legió no era així". La bona imatge que aquesta institució militar ofereix en clau festiva, mitjançant una activitat esportiva al marge de les seves rutines de caserna, trenca els motlles o clicés del passat, i esdevé una manera eficaç de canviar-ne la percepció social,¹¹ així com de captació professional, com ho prova el major nombre de sol·licituds enviades per aspirants per cobrir les vacants de Ronda.¹²

Tornant una altra vegada al tema dels sentits buscats i construïts als 101 km en 24 h, cal posar més atenció en un d'aquests, que és compartit pels participants i per l'organització: la "superació de límits". L'aspiració a superar fronteres,

barreres, màxims establerts, es pot constatar com a universal humana, en ser una contingència que apareix a totes les cultures i en temps històrics. El desig de ser més fort i millor que el pare, o que d'altres referents socials, és un fenomen recurrent de la condició humana.

Portada fins a l'extrem, la pràctica esportiva satisfà en molts casos aquesta aspiració, i és en aquesta línia on els 101 km en 24 h ofereix una interessant lectura. Com ja hem esmentat abans, els límits de la prova tenen una interpretació personal per part dels participants: uns aspiren a guanyar, d'altres a rebaixar temps, d'altres a arribar, el repte és una cosa subjectiva que cadascú fabrica en el seu imaginari, encara que té com a denominador comú "superar algun límit".

El nivell competitiu del grup capdavanter, tant en cursa pedestre com en MTB és elevat, els concursants s'hi esmercen a fons i sense treva. En la modalitat de MTB, on la competència pensem que és superior, a la cinquena edició hi va haver 2 corredors de l'equip Coronas de bicicleta (equip d'elit), tanmateix, un expert ciclista ens deia: "això és una cursa d'esport per a tothom", tot aclarint-nos que el nivell competitiu d'altres proves (amb MTB) és molt més elevat que l'existent als 101 km, però era clar que no es referia a la cursa a peu.

Acabada la cursa, un corredor de MTB a qui havíem acompanyat molta estona durant el recorregut deia: "jo conec els meus límits, és a dir, cap... Quan vaig sortir, jo sabia que entraria a la meta encara que fos arrossegant-me, però abans de 24 hores". La frase sentència la idea del superhome, i consagra la consigna: no hi ha dolor!

La força de voluntat pot arribar a vèncer, efectivament, la fatiga física, per molt gran que sigui aquesta, encara que les conseqüències posteriors poguessin ser

perjudicials per a la salut. "Voler" i "poder" són dos factors complementaris presents en tot esport extrem, i, com s'esdevé en els 101 km en 24 h, de vegades el fet de no poder físicament és compensat per una bona dosi de voluntat mental per aconseguir el que es vol. Guanyar, millorar, arribar? La intel·ligència emocional (D. Goleman, 1996) té en aquests casos un important paper a jugar. Per superar uns certs límits, l'estat emocional positiu, el bon ànim, l'optimisme, ajuda a vèncer barreres, al marge de si és raonable o no fer-ho.

No són pocs els corredors i marxadors que després d'haver patit nombroses estrebades musculars arriben a la meta amb les articulacions adolorides, cruïxits i amb els peus plens de butllofes, però amb la satisfacció d'haver arribat fins al final, de no haver-se deixat vèncer pel cansament. Els rostres d'aquests reflecteixen una estranya barreja de sofriment i gaudi que, si més no, després del merescut descans, ha de fer-los reflexionar entorn de la pregunta: ha valgut la pena? A la vista de les dades obtingudes en l'enquesta, les respostes donades en aquest interrogant són contundents: el 100% dels ciclistes i el 83,3% dels marxadors a peu tornarien a participar una altra vegada, la prova va ser satisfactòria, encara que la majoria de les sensacions obtingudes al final parlen de "dolor, sofriment, esgotament físic",

¹⁰ L'esperit castrense que acompanya el pensament militar és diferent de la lògica de la societat civil (sobretot pel que fa a la idea de Pàtria, al respecte jeràrquic i a l'aplicació de disciplina), encara que al final es puguin arribar a establir reptes o desafiaments semblants, per ser propis de la condició humana.

¹¹ Cal pensar, malgrat tot, que en els 101 km en 24 h es cospa tan sols una part de la realitat legionària; es posa de relleu quina és la seva actitud de lliurament per una causa que entenen favorable al poble; i la gent la percep sota unes circumstàncies que es poden considerar festives. Embolcallats en l'ambient festiu, no s'acostuma a pensar en el procés d'ensinistrament que tot legionari segueix, en les suors i de vegades llàgrimes que han vessat, en la ràbia continguda que més d'un ha de suportar eventualment en sentir-se humiliat, amb raó o sense. Encara que les circumstàncies sociopolítiques i morals han canviat substancialment en l'Espanya dels últims 20 anys, i l'Exèrcit en general i la Legió en particular, no està sotmesa a les vexacions contínues del passat.

¹² A més a més, els beneficis per a Ronda i la seva comarca són evidents per la quantitat de persones que hi van durant un cap de setmana i aprofiten l'ocasió per fer turisme rural.

encara que també de “companyonia, bon ambient, alegria, o bona organització”. Per comprendre en tota la seva amplitud el sentit del límit i la resta dels sentits que contenen els 101 km en 24 h, cal endinsar-se en el context sociocultural on s’insereix aquesta prova, i reflexionar sobre la possible homologia estructural que hi pot haver entre les característiques del model de societat moderna avançada i el fons de la manifestació esportivo-ritual. Sense entrar a establir paral·lelismes entre la cursa i els valors essencials de la nostra societat, esmentats pels autors postmoderns (M. Maffesoli, 1990; J. Baudrillard, 1993, entre d’altres), sí que apuntarem connexions amb alguns d’aquells. La “democratització de l’hedonisme, de l’esteticisme, del culte al cos”, com a tendència social es troba present en la prova; en més o menys grau, molts dels participants dediquen bona part del seu temps lliure a l’entrenament físic, a la cura del cos, per estar preparats per a la prova i mostrar la seva fortalesa a la vista de tothom.

També la “ruptura amb uns certs mites de gènere”, com la incapacitat física de la dona per realitzar alguns esforços; encara que en minoria, la dona no es troba absent d’aquesta prova i supera amb suficiència els límits imposats.

Els “contrastos i contradiccions” són trets igualment a destacar; a la prova es barregen orientacions diverses: els que hi van a guanyar, a millorar, o només a arribar, encara que participin en la mateixa cursa, tenen posicions contrastants. D’altra banda, trobem participants que, sense cap preparació, prenen la sortida amb el risc de patir un accident o una seriosa lesió per cometre excessos, i això posa també en evidència opcions contradictòries.

L’“ús d’una sofisticada tecnologia per augmentar el rendiment o la comoditat” es fa evident en les sabatilles dels corredors, en les bicicletes dels ciclistes, en els aliments concentrats que alguns porten per evitar aturar-se als punts d’avituallament.

D’una altra banda, tot i ser una prova individual que cadascú ha de superar separa-

dament, i això està en sintonia amb la “individualitat que es veu a la vida quotidiana del nostre temps”, es troben també nombrosos casos de persones que van juntes, en grup, com un equip, i que es donen suport mútuament els uns els altres per arribar tots a meta com a finalitat última. Aquesta circumstància també indica el component solidari, el desig o la “necessitat de crear vincles”, que en la mateixa societat apareix com a contrapunt a un aïllament excessiu.

La pluralitat en l’extracció social dels participants i el respecte generalitzat que, llevat d’excepcions, es manté tot al llarg de la cursa, també pot ésser observat lligat a la tendència al “pluralisme de cultures”, al “mestissatge”, al “reconeixement i respecte cap a l’altre”, o a la “trobada i la convivència inevitable amb l’altre”, que es copsa en la societat del present i es potenciarà en el futur.

“L’acostament a la natura”, es deixa sentir també com a mitjà per mantenir la salut i conèixer-se millor. L’entorn natural per on transcorre la prova, amb àmplies panoràmiques de relleu muntanyós, constitueix un estímul més que incita a l’autosuperació i a la reflexió personal. El contacte amb la natura crea, en general, sensacions de trobament amb un mateix i actituds de desemmascament; en aquest context, l’esforç esportiu ajuda a pensar en un mateix a través del cos.

Per tot plegat, els 101 km en 24 h constitueixen un esdeveniment interessant no solament per córrer-lo sinó també per pensar-lo, atès que comporta un escenari més on es fa una vivència de la fragmentació de la cosa “Sagrada”, i no la seva desaparició, en la modernitat avançada. És una ocasió per comprendre de quina manera les creences en l’“Absolut” (el que és Sagrat) posseeixen total vigència, i de quina manera un dels àmbits on s’inscriu és en una cosa tan aparentment intrascendent com l’Esport. Esport extrem, en aquest cas, on cadascú mostra el que pot donar de si amb la seva força de voluntat, exercint el paper de protagonista, en una acció que simbòlicament sublima valors,

normes i objectius, com a eixos de la reproducció social, els quals donen o afegixen sentit a l’existència individual i col·lectiva.

Els 101 km en 24 h, per tant, com a manifestació esportiva i ritual, es poden contemplar com un mirall de les actituds i tendències que es donen en un àmbit més gran, com ho és la societat i la cultura en què es troba inscrita. I encara més, es pot contemplar com qualsevol altra dimensió de la dinàmica social, com un instrument més per ordenar i regular el sistema, com un mitjà per ajustar-se i integrar-se en una societat en canvi permanent, com un recurs, de vegades avantguardista, per incorporar o consolidar nous valors, o valors tradicionals tornats a interpretar en aquest període de modernitat. Els 101 km en 24 h, com tants altres esdeveniments esportius, aporta un escenari per a la trobada i per al diàleg, una ocasió, perquè molta gent anònima davant la gran col·lectivitat expressi la seva autenticitat, per demostrar la vàlua personal, una oportunitat, doncs, perquè l’observador atent prengui el pols a la societat, i com prengui millor la vitalitat que té, els seus ritmes i els seus impulsos.

Bibliografia

- Baudrillard, J.: *La ilusión del fin. La huelga de los acontecimientos*, Barcelona: Anagrama, 1993.
- Elias, N.: *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*, Mèxic: FCE, 1987.
- Elias, N. i Dunnin, E.: *Deporte y ocio en el proceso de la civilización*, Mèxic: FCE, 1992.
- Goleman, D.: *Inteligencia emocional*, Barcelona: Kairós, 1996.
- Harris, M.: *Introducción a la Antropología General*, Madrid: Alianza Editorial, 1984.
- Hocart, A. (1985). *Mito, ritual y costumbre. Ensayos heterodoxos*. Madrid: Siglo XXI.
- Maffesoli, M.: *El tiempo de las tribus*, Barcelona: Icaria, 1990.
- Puig, N. i Heinemann, K.: “El deporte en la perspectiva del año 2000”, *Papers de Sociología*, 38 (1991), Bellaterra: Universitat de Barcelona.
- Turner, V.: *El proceso ritual*, Madrid: Taurus, 1988.